

УДК 94 (477.51+477.53)«1820–1825»

Олександр Герасимчук

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЖИТЕЛІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ Й ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ НА ЗЕМЛІ ЧОРНОМОРЬСЬКОГО ВІЙСЬКА у 1820–1825 рр.

DOI: 10.58407/litopis.240402

© О. Герасимчук, 2024. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4176-8417>

Міграційні процеси є важливими чинниками, які впливають не лише на демографічні параметри населення, а й на життєдіяльність країни в цілому. Дослідницька робота в цьому напрямку стає цінним надбанням для більш поглибленого вивчення історії нашої країни. Метою статті є дослідження процесу формування організаційно-правових основ переселення жителів Чернігівської й Полтавської губерній на землі Чорноморського війська у 1820–1825 рр. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що сприяло досягненню неупередженості та достовірності під час з'ясування конкретних фактів та показу логіки розвитку змін в історичному процесі. Методи дослідження ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності; вони представлені загальнонауковими методами аналізу, синтезу та спеціально-історичними методами – історико-порівняльними й історико-генетичними. Наукова новизна. Вперше на основі архівних матеріалів розглянуто етапи формування правових підстав для міграцій населення Північного Лівобережжя України на Кубань у 1820–1825 рр. Висновки. Організаційно-правові основи переселення українських козаків на землі Чорноморського війська у 20-х рр. ХІХ ст. формувались упродовж майже двох десятиліть до початку цього переселення й остаточно були сформовані у 1820 – на поч. 1821 рр. Сам же масовий переселенський рух розпочався влітку 1821 р. Російський царизм, організовуючи переселення українських козаків, переслідував колонізаторську політику й прагнув до денацифікації українців, витравлюючи в їхній свідомості відчуття, що вони є українцями, зіштовхував їх з корінними народами. По суті, українці, оберігаючи південні рубежі Російської імперії, сприяли колонізаторській політиці російського царизму.

Ключові слова: козаки, міграції, переселенський рух, Чорноморське козацьке військо, Чернігівська губернія, Полтавська губернія, Північне Лівобережжя.

Після завоювання в останній чверті ХVІІІ ст. території Кримського ханства перед владою Російської імперії постало завдання в найстисліші терміни заселити й освоїти новозахоплену територію. Колонізація Північного Причорномор'я, Криму та Північного Кавказу супроводжувалася масовим переміщенням населення, що спричиняло важливі демографічні, господарчі, соціальні й етнокультурні зміни. Основною колонізаційною силою на Півдні України та Північному Кавказі було українське козацтво й численне селянство. Починаючи з останньої чверті ХVІІІ ст., сюди вирушили могутні міграційні потоки з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині, Поділля, Галичини, Закарпаття, Північної Буковини та Наддніпрянщини, а пізніше – з губерній Слобідської України¹. Заселяючи широкі простори чужих для себе земель, українські мігранти сприяли досягненню імперських колонізаторських цілей, при цьому встановлювали зв'язки з іншими народами, переносили на інші землі частину своєї культури, натомість переймаючи щось для себе від інших.

¹ Сазонова С. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультурная адаптация (конец ХVІІІ – первая пол. ХІХ в.) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Ставрополь, 2010. С. 3–4.

Під час першої фактично стихійної хвилі переселення (1792–1793) протягом двох років на Кубань прибуває 13283 переселенці (7308 чоловіків і 5975 жінок). Переселенці осіли в 24 поселеннях, які налічували 2727 дворів². Після початкового переселення чорноморських козаків на Кубань одразу ж виявилася малочисельність Чорноморського війська як для заселення території, так і для охорони її кордонів від кавказьких гірських народів, зокрема черкесів (адигів). Після того, як перші переселенці розселилися по території Північного Кавказу, з'ясувалося, що їхньої кількості зовсім недостатньо, щоб, за словами народної пісні, «границю держати» й примножувати населення в новому краю³.

Значна за площею територія й велика протяжність Чорноморської кордонної лінії вимагали більше населення, ніж його тоді прибуло⁴. На поч. XIX ст. демографічні проблеми в Чорноморському козачому війську постали особливо гостро. За даними історика Ф. Щербини, у 1801 р. в Чорномор'ї було 2 міста і 40 курінних поселень з 23474 особами чоловічої статі й 9135 – жіночої. Отже, на кожен населений пункт, включно з містами, припадало лише близько 770 осіб обох статей, причому жіноче населення становило всього 28% (у 1792 р. – 45%)⁵. Чорноморське військове начальство через херсонського військового губернатора Дюка де Рішельє неодноразово повідомляло імперську владу про катастрофічний брак населення в Чорноморському війську. Губернатор пропонував переселити на Кубань частину тих переселенців, які на поч. XIX ст. масово мігрували до Південної України. У 1808–1811 рр. (а фактично з 1809 р.) було здійснено першу масову організовану спробу заповнити цей недолік за рахунок переселення 25 тис. козацьких сімей з Чернігівської та Полтавської губерній. Усього за 1809–1811 рр. за офіційними даними до Чорноморського козачого війська із цих регіонів тоді переселилося 23088 чоловіків і 18672 жінок, тобто 41660 осіб обох статей⁶. За підрахунками Ф. Щербини, кількість переселенців тоді становила 41534 особи обох статей (22206 чоловіків і 19328 жінок)⁷.

Проте й переселення 1809–1811 рр. козаків з Чернігівської та Полтавської губ. не вирішило остаточно проблеми браку населення в Чорноморському козачому війську. За твердженням дослідника Кавказької війни В. Потто, станом на 1820 р. чоловіче населення Чорномор'я становило близько тридцяти шести тисяч осіб. Історик зазначає: «І ось це тридцятишеститисячне населення зобов'язане було тримати на службі одинадцять кінних і десять піших полків кількістю шістнадцять тисяч стройових козаків. Очевидно, населення виставити їх не могло і полки були постійно недокомплектовані»⁸. За даними І. Бентковського, у 1821 р. у всіх поселеннях Чорноморського війська налічувалося 64143 особи обох статей, із них 37090 чоловіків і 27053 жінок. Із цієї кількості Чорноморське військо виставляло на службу 11707 осіб, тобто 31,5% чоловічого населення. На 100 чоловіків у війську припадало 73 жінки⁹. Такою була демографічна ситуація на Кубані напередодні нової хвилі переселення.

Міграції українців Північного Лівобережжя в першій пол. XIX ст. на Кубань частково вже досліджували В. Ликова, Є. Петренко, С. Сазонова, С. Самовтор, В. Шкуро¹⁰, котрі показали місце й роль переселенців з України в загальноросійському переселенському русі. Проте спеціальні праці, які б детально розкривали процес формування організаційно-правових основ переселення українців Північного Лівобережжя України на Кубань у 20-і рр. XIX ст. і загалом особливостей динаміки переселення в цей період, відсутні. Тому метою цієї статті є дослідження процесу формування організаційно-правових основ другої хвилі організованого переселення козаків з Чернігівської й Полтавської губ. на землі

² История кубанского казачьего войска: В 2 т. / Сост. Ф. Щербина. Екатеринодар: Тип-я Кубанского Областного Правления, 1913. Т. 2: История войны казаков с закубанскими горцами. С. 54.

³ Герасимчук О. Переселення мешканців Чернігівщини на Кубань у кінці XVIII – першій чверті XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 128–129.

⁴ Самовтор С. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826). *Козацька спадщина*. Дніпропетровськ: Пороги, 2008. Вип. 4. С. 142.

⁵ История кубанского казачьего войска. С. 55.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXVII. 1820–1821. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. С. 165–166.

⁷ История кубанского казачьего войска. С. 53.

⁸ Потто В. Кавказская война. Историческое наследие: В 5 т. Ставрополь: Кавказский край, 1994. Т. 2: Ермоловское время. 502 с.

⁹ Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 г. Памятная книжка Кубанской области изд. 1881 г. / Сост. Е. Фелицин. Екатеринодар: Тип-я Кубанского областного правления, 1881. С. 96.

¹⁰ Ликова В. Дві колонізаційні компанії на землі Південної України в першій пол. XIX ст. *Волинські історичні записки*. 2009. Т. 2. С. 51–59; Її ж. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на поч. XIX ст. *Чорноморська минувшина*. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 27–33; Петренко Є. Українське козацтво і Кубань. *Київська старовина*. 1993. № 1. С. 114–119; Сазонова С. Переселення українців на Северний Кавказ... 30 с.; Самовтор С. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826). С. 142–146; Шкуро В. Переселення малоросійських казаков на Кубань в 1821–1825 гг. *Кубань–Україна: Вопросы историко-культурного взаимодействия*. Краснодар: Краснодарская краевая общештатная организация «Содружество Кубань–Україна»; Краснодарський осередок Наукового Товариства ім. Шевченка, 2006. Вип. 1. С. 16–27.

Чорноморського війська в 1820–1825 рр., визначення тенденцій у змінах законодавства щодо переселення у вищезазначений період на тлі загальноісторичних процесів, які відбувалися в Україні та світі.

Ініціатором другого організованого масового переселення українських козаків на землі Чорномор'я фактично став начальник головного штабу 2-ї (Південної) армії, штаб-квартира якого розміщувалася під Києвом, генерал-майор П. Кисельов, який у 1820 р. відвідав Чорноморське козацьке військо. Він був вражений тим, як тамтешні козаки, маючи у своєму складі менше 8 тис. осіб чоловічої статі, постійно відряджаючи свої найкращі полки на кордон Царства Польського й Пруссії, на підкріплення Кавказької лінії та в Дунайську армію, ще й примудрялися гідно охороняти 260-верстний кордон із кавказькими горцями аж до берегів Чорного моря біля Анапи. Генерал зробив невтішний висновок, констатуючи поступове зменшення населення в регіоні й розорення козачих господарств Чорноморського війська через відсутність у сім'ях чоловічих рук¹¹.

За підсумками свого відрядження Кисельов склав доповідь про стан справ у Чорноморському козацькому війську й надіслав її в Комітет міністрів. Генерал зазначив, що:

- 1) чорноморські землі мають значну площу, але не мають достатньо населення;
- 2) чорноморські козаки, постійно вступаючи в сутички із сусідніми народами, звикли до воєнного стану, але так і не облаштували нормального господарства;
- 3) головний дохід військо отримує, займаючись скотарством і рибальством, проте окремі його представники не мають і такого заняття;
- 4) попри значні масиви родючих земель, хліборобство в регіоні розвинуте слабко й командування змушене закуповувати провіант для війська в сусідніх губерніях;
- 5) якщо стан справ залишити незмінним, то через певний час козаки не зможуть охороняти кордон власними зусиллями й це призведе до додаткових витрат з боку уряду.

Для уникнення вищезазначених негараздів Кисельов пропонував збільшити населення краю шляхом переселення туди ще 25 тис. козаків із двох українських губерній – Чернігівської та Полтавської, як це вже робилося у 1809–1811 рр. за тими ж правилами¹².

Результатом відрядження Кисельова стала найвище затверджена (тобто така, яка набирала силу законодавчого акту) доповідь міністра внутрішніх справ В. Кочубея від 19 квітня 1820 р. «Про примноження Чорноморського війська переселенням на землі, які цьому війську належать, 25000 Малоросійських козаків», в якій міністр обґрунтував необхідність нової хвилі переселення¹³. Зіставивши попередні переселенські кампанії й майбутню, Кочубей дійшов висновків, що:

- 1) Чорноморське військо від переселення отримає лише користь, бо площа й родючість тамтешніх земель для ефективного господарювання не відповідають кількості населення, яке там проживає;
- 2) малоросійські губернії мають надлишок населення, якому бракує землі, і тому користь від переселення буде для тих мешканців, які залишаться на батьківщині;
- 3) досвід минулих переселень підказує, що наслідки й цієї кампанії будуть успішними;
- 4) цим переселенням уряд досягне мети охорони кордону, без чого доведеться утримувати на Кубані регулярне військо, що потягне за собою немалі фінансові витрати та втрати людських ресурсів через несприятливі кліматичні умови;
- 5) масштаби втрат, спричинених невнесенням у казну подушного податку переселенцями, будуть значно меншими, ніж майбутні вигоди від переселення.

Новоствореним указом пропонувалося:

- 1) переселити впродовж 3-х років із двох українських губерній 25 тис. осіб козаків чоловічої статі;
- 2) переселення здійснити згідно з правилами попереднього переселення від 17 березня 1808 р.;
- 3) малоросійському військовому губернатору, який буде керувати переселенням, доповідати про перебіг переселення в МВС, а цивільним губернаторам подавати відомості до казенних палат своїх губерній;
- 4) надавати новоприбулим козакам земельні ділянки нарівні із старожилами¹⁴.

Майбутнє переселення планувалося здійснювати за тими ж правилами, що були розроблені для попередньої хвилі міграцій у 1808–1811 рр. тодішнім міністром внутрішніх справ О. Куракінін¹⁵. Можна стверджувати, що розроблені тоді правила переселення ста-

¹¹ Шкуро В. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. С. 17–18.

¹² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXVII. С. 165–166.

¹³ Там само. С. 165–167.

¹⁴ Там само. С. 167.

¹⁵ По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков в Черноморские земли для укрепления Черноморского войска. 16.06.1820–28.09.1826 г. *Державний архів Чернігівської області* (далі – ДАЧО). Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2352. Арк. 2 зв.–3 зв.

ли першими організаційно-законодавчими підставами для другої організованої хвилі переселення козаків Чернігівської й Полтавської губ. на землі Чорноморського війська (1820–1825 рр.). Вони були викладені в доповіді Куракіна царю від 17 березня 1808 р. під назвою «Про переселення з Малоросійських Губерній козаків на землі Чорноморського війська». Головна суть цих правил полягала в тому, що переселення мало бути добровільним і тільки для тих родин, які були вільні від державних і приватних боргів. Витрат на переселенців від казни не передбачалося. Перевага при переселенні на Кубань надавалася тим козацьким сім'ям, в яких було більше осіб жіночої статі¹⁶.

Варто зазначити, що правила переселення 1808 р. у своїй основі базувалися на ще раніше розроблених правилах для казенних селян російських губерній, котрі переселялися на південноукраїнські землі, з певними уточненнями. Ці правила були викладені в доповіді тодішнього міністра внутрішніх справ В. Кочубея царю в 1805 р. і затверджені в 1806 р. Тоді переселенців пропонувалося звільнити від податків на 5 років, надати їм кошти для переселення на місце призначення, а також, як і колоністам, харчування до отримання ними першого врожаю; сприяти їх облаштуванню на новому місці. Переселення мало здійснюватися невеликими групами – не більше 30 сімей. Селяни мали виділити кілька уповноважених осіб для обрання місць під поселення. На кожну душу чоловічої статі пропонувалося виділяти по 15 дес. землі. Позику селяни повинні були повернути протягом п'ятнадцяти років, після завершення 5 пільгових років. На будівництво житла селяни мали надати неодружених чоловіків або найняти робітників за кошти держави та ін.¹⁷ Щодо вищезазначених правил Куракін у доповіді 1808 р. зазначав: «И как правила, в 1806 году для переселения из Смоленской губернии крестьян, Высочайше утвержденные, не могли быть во всем применены к сему случаю, то я счел за необходимое, для настоящего предмета изъяснить их с большею, сколько возможно, определительностью» (тут і далі для підтвердження достовірності мова і правопис деяких документів збережена – О.Г.)¹⁸.

Друга хвиля поповнення Чорноморського козачого війська козаками Чернігівської та Полтавської губ. відбувалася набагато складніше, ніж перша (1808–1811 рр). Значний вплив на нове переселення мав суб'єктивний чинник. Ще до початку масових міграцій, 17 квітня 1820 р. було видано іменний указ, який корінним чином змінював долю Чорномор'я. У ньому зазначалося: «За височайшим повелінням Чорноморське військо й Таманський гарнізонний полк відходять до складу війська Окремого Грузинського корпусу»¹⁹. Чорноморське військо виходило з відання херсонського губернатора й опинялося під керівництвом генерала О. Єрмолова. Очевидно, що таке рішення імперської влади переслідувало мету нівелювати національну ідентичність українського козацтва, яке на той час становило переважну більшість у Чорноморському війську й прагнуло зберегти свою окремішність, права й вольності, особливо після участі у війні 1812 р. Імовірно, таку ж мету переслідували й майбутні переселення. Історик і педагог М. Стороженко у книзі «До історії малоросійських козаків у кінці XVIII й на початку XIX ст.» писав: «Облаштовуючи це переселення, центральний уряд, окрім колонізації далеких окраїн, мав частково на меті, можливо, асиміляцію малоросійських козаків з іншими податними станами» та «заселення пустельних просторів людьми, що змогли б чинити опір у разі потреби будь-яким ворожим нападам»²⁰. Окрім цього, за твердженням М. Стороженка, метою нового переселення було прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найвільнолюбніший елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях». Українські козаки ще сподівалися на те, що після формування ними полків у війні 1812 р. їм будуть повернуті колишні права й вольності²¹.

Виконання царського указу було покладено на малоросійського військового губернатора М. Рєпніна, який 18 серпня 1820 р. з Полтави розіслав чернігівському (О. Фролов-Багреєв) і полтавському (П. Тутолмін) цивільним губернаторам розпорядження, в якому зазначалося, що «приступая к исполнению воли Государя Императора и руководствуясь как оным докладом, так и высочайше утвержденным в 1808 г. по сему же предмету правилам, я предлагаю вашему Превосходительству распорядиться, дабы городские и земские полиции посредством волостных правлений объявили всем вообще казакам»²² про те, що:

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXX. 1808–1809. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. С. 132–136.

¹⁷ Ликова В. Дві колонізаційні компанії на землі Південної України... С. 51.

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXX. С. 133.

¹⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXVII. С. 161–162.

²⁰ Стороженко Н. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в нач. XIX в. (продолжение). *Киевская старина*. 1897. № 6. С. 466–468.

²¹ Петренко Є. Українське козацтво і Кубань. С. 116.

²² По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... *ДАЧО*. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2352. Арк. 35–35 зв., 42–45 зв., 46–46 зв.

1) уряд, беручи до уваги значний брак землі у козаків, дозволив нині переселення осіб їхнього стану на землі Війська чорноморського 25 тис. чоловічої статі душ з обох малоросійських губерній;

2) переселення буде добровільним, як це було в 1808 і 1809 рр.;

3) для виявлення побажань з боку сімей і для повного переселення в чорноморські землі призначається 3-х річний термін;

4) охочі до переселення мають повідомити про це у волосні правління, надаючи тим посвідчення від громади про відсутність приватних і державних боргів;

5) за такими посвідченнями волосні правління зобов'язані скласти іменний список, який негайно подати до повітового нижнього суду (якщо село) чи городничому (якщо місто);

6) перевага буде віддана тим сім'ям, «в коих больше девок и вдов, в брак вступитъ могущих»²³;

7) тим, хто переселяється, дозволяється продавати свої будинки, майно та землі тому, кому вони забажають; волосні правління в цю справу не мають права втручатися;

8) ті, хто виявив бажання переселитися, мають дочекатися від губернського начальства повідомлення, що їм дозволено переселятися, і тільки тоді вони можуть послати від себе попередньо декількох осіб у Чорноморське військо для огляду місць свого майбутнього поселення;

9) цим посланням будуть надані від губернського начальства належні документи, а Чорноморську військову канцелярію буде оповіщено про надання депутатам усїєї інформації щодо їх майбутніх переваг;

10) хто не забажає відправляти посильних в Чорномор'я, того ніхто примушувати не буде, проте губернське керівництво для них увійде в контакт з Чорноморською військовою канцелярією й надасть тій інформацію про всіх, кому дозволено переселення та їхні списки;

11) коли всі дозволи будуть отримані й усе буде готове до переселення, тільки тоді переселенцям можна буде продавати своє майно та землю й готуватися до переїзду, а до того часу їм це робити не потрібно;

12) переселенці будуть вирушати в дорогу партіями, у кожній не більше, ніж 30 сімей, і в кожній будуть вибрані старійшини, яким вручать лист на вільний прохід до місця призначення;

13) для супроводу партій до Чорномор'я, для охорони від утисків і дотримання порядку між самими переселенцями до них будуть приставлені від міста до міста чи від повіту до повіту чиновник або унтер-офіцер;

14) якщо хтось із переселенців захворіє так, що не зможе далі продовжувати путь, то рух партії не припиняється, а хворий із сім'єю віддається під опіку місцевої влади та медпрацівника; після одужання переселенець або із сім'єю, або з іншою партією має бути відправлений в дорогу до місця призначення;

15) для попередження зловживань у перебігу переселення суворо забороняється брати в якості переселенців тих, кому не надано дозвіл на це губернським начальством, «дабы под предлогом дозволенного переселения казакам, не могли воспользоваться сим помещичьи крестьяне или беглые разного рода люди» і «если бы оные люди могли случится, то немедленно будут возвращены в Малороссию чрез пересылку посредством земских полиций для обращения на прежнее жительство»;

16) козакам-переселенцям від казни не призначається ніякої допомоги на місці поселення, оскільки вони, продаючи свою землю, отримують необхідні кошти, а в місці поселення вони отримують значну ділянку землі²⁴.

Згідно з розпорядженнями цивільних губернаторів, влада на місцях, а конкретно – нижні земські суди в повітах і міська поліція в містах, мали за заявами охочих до переселення скласти їхні іменні списки й передати цивільному губернатору. Перед цим односельці мали надати таким особам свідоцтво про те, що вони «никаких в податях неочищенных обязанностей не состоят и нет частных долгов препятствующих к выходу из селения»²⁵ і для «поселения на землях, Черноморскому войску принадлежащих, препятствующих причин не имеется и мы их и все семейства их из числа нашего общества навсегда увольняем и выпускаем»²⁶. Цивільний губернатор мав передати ці списки малоросійському військовому губернатору на остаточне затвердження. Після цього, хто з переселенців

²³ По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2352. Арк. 24 зв.

²⁴ Там само. Арк. 23–27 зв.

²⁵ Там само. Арк. 28.

²⁶ О переселении в Черноморье казаков Глуховского уезда. 04.10.1820–21.09.1825 г. ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2356. Арк. 33.

бажав, той міг відіслати від себе в Чорномор'я посланців для огляду й вибору земельних ділянок, а цивільний губернатор мав надати їм відповідний документ для вільного проходу й одночасно повідомити Чорноморську військову канцелярію усіяло сприяти таким посланцям. Списки тих, хто не бажав нікого від себе посилати, теж надавалися Чорноморській військовій канцелярії й вона давала розпорядження, щоб і для цих людей були відведені ділянки й місця для їхнього першого розміщення. Лише після отримання губернатором сповіщення від військової канцелярії про те, що майбутнім переселенцям «предварительно отведены были к поселению места и устроены необходимые на первый раз пристанища», очільник губернії мав оголосити «об оном немедленно чрез кого следует всем тем, кому переход сей дозволен, дабы они распродали собственности свои также грунтовыя владения приизготовились бы к переходу на новые места»²⁷.

Губернатори також закликали місцевих чиновників до точного й обов'язкового виконання вищевикладених правил і наголосили на тому, що:

1) правила мають бути доведені до всіх козаків під розписку; 2) переселення має бути суворо добровільним; 3) як тільки з волосних правлінь надійдуть у нижні повітові суди списки охочих до переселення, то, переконавшись у відсутності перешкоджаючих причин, їх необхідно негайно передати губернатору; 4) потрібно слідкувати, щоб козаки до остаточного затвердження списків переселенців не продавали своє майно та землю.

Списки переселенців цивільний губернатор передавав у Чернігівську казенну палату для виключення переселенців зі списків платників податків. Нагляд за точним виконанням правил мали здійснювати повітові стряпчі, тобто представники губернських прокурорів²⁸.

До місцевих органів влади також було доведено зразок відомості, в яку мали вносити дані переселенців і яку подавали потім на затвердження військовому губернатору. Відомість повинна була мати таку форму, як показано в табл. 1²⁹.

Таблиця 1

Ведомость о казаках Черниговской губернии, изготовившихся к отправлению в путь под команду старшины такого-то / прописав имя и фамилии на земли войска Черноморского. Учинена N месяца ... дня 182... года

Из какого повета население	Число семейств	Имена и фамилии отправляющихся семейств	Число душ и лет		Число повозок в упряжке, лошадей и быков	Число особого скота сверх упряжки
			Муж	Жен		
Такого то повета Селения такового	1	Иван Павлов сын Терещенок Жена его Ульяна У них дети сын Петр дочь девка Мелания дочь вдова Варвара и далее так означать каждое семейство порознь	3 8 — 1 4 — —	— 35 — 10 16 — —	Повозок 2 в упряжке лошадь 1 быков 2	Лошадей у них 3 быков 4 коров 5 овец 10

Із самого початку масових переселень з України на Північний Кавказ у складі мігрантів переважав український елемент. Не було секретом, що українців переселяли на Кубань для того, щоб захищати нові південні рубежі Росії від горців, які були не в захваті від того, що їхню територію прагнуть захопити чужинці з півночі. Окрім того, планувалося, що козаки ще й мали самі себе забезпечувати, тобто заощаджувати імперські кошти. Тут російській владі й згодився досвід запорожців, які здавна захищали південні рубежі України від турецько-татарських наскоків. Тепер цей досвід переносився на Кубань і Ставропілля. Суть його полягала у відсуненні мирного населення якомога подаль від місць зіткнення супротивників і забезпеченні суцільного контролю за лінією розмежування з ворогами³⁰.

19 жовтня 1820 р. генерал Єрмолов наказав отаману Чорноморського козачого війська полковнику Г. Матвєєву звернутися до військової канцелярії з проханням розпочати виділяти новим переселенцям земельні ділянки так, щоб ця земля перебувала не поблизу кордону. Свою думку генерал пояснював тим, що нові переселенці вже відвикли від військо-

²⁷ По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2352. Арк. 27 зв.—29.

²⁸ Там само. Арк. 32.

²⁹ Там само. Арк. 30—31 зв.

³⁰ Шкуро В. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821—1825 гг. С. 17—18.

вої служби й не можуть бути надійним захистом у випадку нападу ворога³¹. Із цього можна зробити висновок, що нова хвиля переселення була спрямована переважно на господарське освоєння території й для примноження населення, ніж для військових цілей.

Проте ситуація на землях Чорноморського війська для новоселів другої хвилі міграції виявилася зовсім інакшою. 22 березня 1821 р. малоросійський військовий губернатор Репнін доповів керівнику МВС Кочубею, що на цей час із запланованих 25 тис. козаків уже виявили бажання переселитися з Чернігівської та Полтавської губерній на Кубань 12384 ревізьких душ чоловічої статі. У листі до Репніна від 22 квітня 1821 р. Кочубей повідомив, що за інформацією, яку він отримав від керівника Чорноморського війська генерала Єрмолова, попереднє переселення українських козаків на Кубань було здійснено «весьма неудобно або краще места заняті чиновниками і казаками і то найбільше внутри дач и сколько можна отдаленных от границы, так что новое поселение вероятно произведено будет у самых границ и поселенцы чрез то могут быть подвержены опасностям от хищников соседних владений»³².

На протигагу чорноморському, тифліське начальство, яке керувало лінією розмежування з горцями на Верхній Кубані й уздовж Терека і куди переселяли в той час переважно етнічних росіян, знало лише досвід кінних козацьких полків з внутрішньоросійських регіонів, які засновували свої станиці на значній відстані одна від одної на берегах річок ще з часів царювання Івана IV й укріплювали їх як фортеці. Тому загони горців легко заходили на ворожу їм територію й вільно по ній переміщувалися, періодично вступаючи в локальні конфлікти з росіянами³³.

На цьому ґрунті між тифліським і чорноморським начальством часто виникали непорозуміння. Як писав Ф. Щербина, відзначаючи особисту неприязнь генерала до українців, «Єрмолов ... вороже ставився до чорноморських козаків, не бажаючи рахуватися з особливостями їхнього побуту»³⁴. Він не довіряв козачій адміністрації, часто доручав керівництво козаками своїм помічникам і, взагалі, ще задовго до прийняття українських козаків під своє управління, «шукав засоби, щоб позбутися цього війська»³⁵. Це все вплинуло на організацію другої хвилі переселення, у процесі перебігу якої потім виникало багато непорозумінь, яких можна було уникнути за нормальних стосунків між місцевим і кавказьким керівництвом.

Наприкінці грудня 1820 р. Єрмолов, перебуваючи у відрядженні, доручив тимчасово управляти краєм і командувати військами Кавказького корпусу генерал-лейтенанту О. Вельямінову, а генерал-майора Війська донського М. Власова призначив «стежити за кращим управлінням Чорноморським військом, особливо для керівництва кордонною охороною, запровадження суворой і для козаків невідомой дисципліни й більшої пильності під час охорони кордону»³⁶.

До вирішення питання якнайскорішої відправки й поселення на нових землях, були залучені найвищі владні рівні – Комітет міністрів і сам цар, що свідчить про надзвичайну важливість цієї проблеми для влади³⁷. Генералу Єрмолову керівник МВС Кочубей доручив узяти ситуацію під свій контроль і дати розпорядження отаману Чорноморського війська Матвееву, «дабы он мог принять нужные меры для размещения и призрения тех Малороссийских казаков, кои или отправлены уже к predeterminedенному им назначению, или должны будут оставить место настоящего их жительства по невозможности обеспечить их тут продовольством, обстоятельство, которое наипаче встретится может в Черниговской губернии по существующему там общему недостатку в продовольствии»³⁸. Ситуацію ускладнювали неврожаї та примхи погоди 1820 р., через які вже в кінці зими й навесні 1821 р. населення Чернігівщини голодувало, не мало чим засівати поля, просило допомогу у влади, а частина козаків, очікуючи від'їзду, за словами Кочубея, «обыкновенно спешат продавать все то, что могут, Малороссийские казаки, имеющие свои земли и оные конечно сбывают. Легко быть может и то, что некоторая часть из казаков, назначенных к переселению, уже и отправилась»³⁹.

Перші значні неврожаї в Російській імперії в XIX ст. припали на 1819–1821 рр., потім вони повторювалися в 1823–1824 і в 1829–1833 рр. Неврожаї 20-х рр. торкнулися не лише нечорноземних губерній, де нестача хліба була звичним явищем, а й декількох чорнозем-

³¹ Самовтор С. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826). С. 144.

³² По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... Арк. 69–69 зв.

³³ Шкуро В. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. С. 17.

³⁴ История кубанского казачьего войска. С. 59.

³⁵ Записки А.П. Ермолова. 1798–1826 гг. / Сост. В.А. Федоров. Москва: Высшая школа, 1991. С. 370.

³⁶ Там само.

³⁷ По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... Арк. 70.

³⁸ Там само. Арк. 70 зв.–71.

³⁹ Там само. Арк. 70.

них губерній, зокрема Чернігівської, Катеринославської й Таврійської. Історик П. Шафранов з цього приводу писав: «Найпершою губернією, яка потребувала екстрених заходів допомоги, була губернія Чернігівська. Губернія ця і у звичайний час не могла похвалитися хлібним достатком: у північній, нечорноземній і малородючій її частині зібраного врожаю на харчування населення переважно не вистачало. Промислові заробітки селян теж були мізерними. Не кращим було становище селян і в чорноземних повітах. Чернігівська губернія вже тоді страждала від перенаселення й малоземелля; з давніх часів ми отримуємо відомості про переселення чернігівських селян і козаків то на Кавказ, то в Бесарабію, то в Азовське козацьке військо. Кожен значний недорід хліба неминуче викликав продовольчі труднощі для населення губернії. Неврожай, який повторювався декілька років поспіль, робив становище чернігівського селянства владю критичним. У 1820 р. недорід охопив з особливою силою 7 повітів губернії (у виносці – Чернігівський, Суразький, Мглинський, Стародубський, Новозибківський, Городнянський, Сосницький – О.Г.). Наслідки його позначилися перш за все на зростанні місцевих цін на хліб; потім варто було очікувати, що в другій половині року селянам було б нічим харчуватися»⁴⁰. Вихід із кризового становища влада вбачала в продовольчій допомозі населенню через казенні хлібні магазини й у переселенні, яке б зменшило кількість мешканців у голодуючих регіонах і збільшило земельні ділянки тих, хто залишався. Для переселенців владою було зроблено виняток: відтермінування у поверненні боргу за хліб на три роки, який ті мали повернути вже на новому місці оселення⁴¹.

Оскільки попередньо було заплановано провести переселення впродовж трьох років, а менш ніж за рік кількість охочих уже перевищила половину від спочатку задуманого, – на поч. 1821 р. чиновникам стало зрозумілим, що з розміщенням такої кількості людей на новому місці вони не впораються. 9 травня 1821 р. військовий губернатор Репнін наказав цивільним губернаторам «приостановити до некоторого времени разрешение переселения в Черноморию казаков, кои не получили еще Моего на то согласия по уважению, что число оных до сего времени определено уже очень значительно и что больше того отправитъ нынешним летом в Черноморию невозможно»⁴².

У червні–липні 1821 р. цивільні губернатори Чернігівської та Полтавської губ. отримали від Чорноморської військової канцелярії повідомлення про те, що для прийому переселенців згідно з поданими губернаторами списками вже все готове, новоприбулх вирішено поселяти в старих курінних поселеннях, яких на той час у Чорноморському війську налічувалося 44, а для прийому переселенців на кордоні з Чорномор'ям уже призначені відповідальні чиновники⁴³.

27 червня 1821 р. керівником МВС Кочубеєм було доведено до цивільних губернаторів царський указ, згідно з яким «казаков, кои изволили уже желание переселится и изготовились к отправлению не удерживать, но отправлять на земли Черноморского войска». У липні 1821 р. губернаторами було зроблено відповідні вказівки місцевим чиновникам, щоб ті оголосили козакам, яким уже наданий дозвіл на переселення, готуватися до від'їзду. Від чиновників вимагалось скласти списки партій переселенців, а після цього «приступитъ в нынешнем же месяце и к самой отправке казаков на земли Черноморского войска». Губернатори наполегливо наголошували на тому, щоб партії переселенців неодмінно вирушили в липні для того, щоб «прежде осени могли прийти в Черноморию»⁴⁴.

Згідно з розпорядженням губернаторів, партії мали відправлятися одна за одною через три дні, «чтобы тем отнрывать затруднения в продовольствии людей и скота», під керівництвом старійшини, «который выбран из благонадежности их и трезвого поведения». Старійшині вручався поіменний список партії та відкритий лист від губернатора для того, щоб у дорозі місцеві власті не чинили партії ніяких перепон, а всіляко сприяли переселенню. До старійшин також було доведено інструкцію, яка включала такі пункти:

а) суворий нагляд за поведінкою козаків; б) попередження суперечок і бійок між козаками; в) піклування про пошук пасовищ і водопоїв; г) спостереження за тим, щоб до партій у дорозі не приєднувалися поміщицькі селяни й утікачі; якщо ж таке трапиться, то таких осіб необхідно було здавати міським або земським поліціям; д) піклування про медичне обслуговування хворих без зупинки всієї партії; е) після прибуття в Чорномор'я старійшина мав передати список партії місцевому керівництву.

⁴⁰ Шафранов П. Неурожаи хлеба в России и продовольствие населения в 20-х гг. настоящего столетия. *Русское богатство*. 1898. № 5. С. 87–88.

⁴¹ По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... Арк. 106, 118–122, 285–286.

⁴² Там само. Арк. 83.

⁴³ Там само. Арк. 92, 111.

⁴⁴ Там само. Арк. 98–98 зв., 102 зв.

Цивільний губернатор мав бути повідомлений про час виходу кожної партії й отримати екземпляр відомості про переселенців. До кордону сусіднього по тракту слідування повіту переселенську партію мав супроводжувати місцевий чиновник, а земський комісар – турбуватися, щоб партію на кордоні з наступним повітом прийняв і супроводжував далі чиновник сусіднього повіту. Губернатори погрозили чиновникам, щоб «поручение сие исполнить во всей точности, с должной поспешностью, в противном случае всякое упущение и медленность подвергнут вас строгому взысканию»⁴⁵.

Із початком масового переселення на Кубані було створено спеціальний владний орган, який мав займатися новоприбулими мігрантами. 6 вересня 1821 р. Вельямінов віддав наказ отаману чорноморського козацтва Матвееву створити громадський комітет для надання допомоги переселенцям і звільнення військової канцелярії від такого тягара⁴⁶. У грудні 1821 р. в Катеринодарі було створено Переселенський комітет під головуванням наказного отамана. Голова одразу звернувся з особливим посланням до населення Чорномор'я, в якому прохав допомоги для нових переселенців, оскільки ті перебували в жалювотому стані. Усі, у кого були надлишки продуктів, зерна, худоби, грошей, везли все це в комітет. Офіцери з комітету об'їжджали курінні поселення й хутори, збираючи пожертви⁴⁷. В обов'язки чиновників з комітету також було покладено відвідувати козацькі поселення, дізнаватися про їхні потреби, реагувати на прохання й скарги, залучати козаків до праці⁴⁸. Цей комітет діяв до 30 вересня 1826 р., коли Чорноморська військова канцелярія постановила: через те, що «дії Комітету, створеного у Війську Чорноморському для поселення 25 тис. Малоросійських козаків з їх сімействами ..., більше не потрібні», то на підставі наказу Єрмолова від 7 вересня 1826 р. ухвалено рішення, щоб «військова канцелярія прийняла від комітету справи нових козаків, а сам комітет розпустити, сільські лазарети знищити, наявний провіант віддати у військовій магазини, а гроші, що залишилися, віддати в приказ громадської опіки»⁴⁹.

Друга хвиля організованого переселення ще тривала, а вже 18 березня 1824 р. Олександр I затвердив нові правила переселення під назвою «Про переселення казенних селян, і про наділення їх землею на правилах, які до цього додаються»⁵⁰. Потім ці правила були доповнені пропозиціями новоросійського генерал-губернатора й намісника Бесарабії М. Воронцова від 15 лютого 1824 р., і вже за царя Миколи I все це втілювалося в положення Комітету міністрів від 21 вересня 1826 р. під назвою «Про переселення селян з внутрішніх губерній в Бесарабську область», за яким у наступні роки планувалося переселити 20000 державних селян із Чернігівської, Полтавської, Орловської та Курської губ. до Бендерського й Аккерманського повітів⁵¹. У 1825–1826 рр., у зв'язку з великим бажанням селян перейти до Бесарабії, туди також було дозволено переселення селянам Тамбовської, Рязанської, Тульської, Калузької, Харківської й Таврійської губерній. Проте, незважаючи на підтримку уряду та бажання багатьох селян переселитися до південноукраїнського регіону, ця кампанія на відміну від попередньої не мала значних результатів. За урядовими даними, упродовж 1824–1830 рр. до Бесарабії переселилося лише 3600 державних селян⁵².

Згодом ці правила були підтверджені й доповнені положенням Комітету міністрів від 31 січня 1831 р. «Про додаткові правила для переселення казенних селян»⁵³, і ними вже керувалися під час третьої організованої хвилі переселення на Північний Кавказ і в Закубання в 1832–1836 рр.⁵⁴

Отже, з огляду на вищесказане можна дійти висновку, що організаційно-правові основи масового переселення козаків Північного Лівобережжя України на землі Чорноморського війська у 20-х рр. XIX ст. формувались упродовж майже двох десятиліть до початку цього переселення й остаточно були сформовані у 1820 – на поч. 1821 рр. Сам же масовий переселенський рух розпочався влітку 1821 р. Російський царизм, організовуючи переселення українських козаків, переслідував колонізаторську політику й прагнув до дена-

⁴⁵ По указу императора Александра I о переселении 25 тыс. Малороссийских казаков... ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2352. Арк. 102 зв.–103.

⁴⁶ Самовтор С. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826). С. 144.

⁴⁷ Шкуро В. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. С. 20–21.

⁴⁸ Самовтор С. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826). С. 145.

⁴⁹ Там само. С. 145–146.

⁵⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXIX. 1824. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. С. 227–232.

⁵¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. I. 12.12.1825–1826. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. С. 998–1000.

⁵² Ликова В. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська... С. 27.

⁵³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VI. 1831. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. С. 113–115.

⁵⁴ Зобов Ю. Политика правительства по регулированию крестьянского переселенческого движения в первой пол. XIX в. Вестник Челябинского государственного университета. 1993. № 2. С. 23.

цифікації українців, витравлюючи в їхній свідомості відчуття, що вони є українцями, зіштовхував їх із корінними народами. По суті, українці, оберігаючи південні рубежі Російської імперії, сприяли колонізаторській політиці російського царизму.

References

- Lykova, V. (2009). Dvi kolonizatsiini kompanii na zemli Pivdennoi Ukrainy v pershii pol. XIX st. [Two colonization companies on the land of Southern Ukraine in the first half of the 19th c.]. *Volynski istorichni zapysky – Volyn historical notes*, 2, P. 50–59.
- Lykova, V. (2010). Pereseleunia malorosiiskikh kozakiv na zemli Chornomorskoho viiska na poch. XIX st. [Resettlement of the Little Russian Cossacks on lands of the Black Sea army at the beginning of the 19th c.]. *Chornomorska mynuvshyna – Black Sea past*, 5, P. 27–33. Odesa, Ukraine.
- Petrenko, Y. (1993). Ukrainske kozatstvo i Kuban [Ukrainian Cossacks and Kuban]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 1, P. 114–119.
- Potto, V. (1994). Kavkazskaya voyna. Istoricheskoye nasledie [Caucasian war. Historical heritage]. Stavropol, Russia.
- Samovtor, S. (2008). Pereselencheskiy komitet Chernomorskogo kazachego voyska (1821–1826) [Resettlement committee of the Black Sea Cossack host (1821–1826)]. *Kozatska spadshchyna – Cossack heritage*, 4, P. 142–146. Dnipropetrovsk, Ukraine.
- Sazonova, S. (2010). Pereselenie ukraintsev na Severnyi Kavkaz i ikh sotsiokulturnaya adaptatsiya (konets XVIII – pervaya pol. XIX v.) [Resettlement of Ukrainians to the North Caucasus and their sociocultural adaptation (the late 18th – the first half of the 19th c.)]. Stavropol, Russia.
- Shkuro, V. (2006). Pereselenie malorossiyskikh kazakov na Kuban v 1821–1825 gg. [Resettlement of Little Russian Cossacks to the Kuban in 1821–1825]. *Kuban–Ukraina: Voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodeistviya – Kuban-Ukraine: Issues of historical and cultural interaction*, 1, P. 16–27. Krasnodar, Russia.
- Zobov, Y. (1993). Politika pravitelstva po regulirovaniyu krestyanskogo pereselencheskogo dvizheniya v pervoy pol. XIX v. [Government policy to regulate the peasant migration movement in the first half of the 19th c.]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Chelyabinsk state university*, 2, P. 22–28.

Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Herasyimchuk Oleksandr – candidate of historical sciences (PhD in History), senior lecturer of the department of pedagogy and methods of teaching history and social disciplines, T.H. Shevchenko national university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: gerasim_o@yahoo.com

ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS OF THE RESETTLEMENT OF RESIDENTS OF CHERNIHIV AND POLTAVA PROVINCES TO THE BLACK SEA ARMY LANDS in 1820–1825

Migration processes are important factors that affect not only the demographic parameters of the population, but also the life of the country as a whole. Research work in this direction becomes a valuable asset for a more in-depth study of the history of our country. The purpose of this article is to study the organizational and legal foundations of the resettlement of residents of Chernihiv and Poltava provinces on the land of the Black Sea army in 1820–1825. The methodological basis of this study is the principles of historicism, scientific research and objectivity, which contributed to the achievement of impartiality and credibility during the investigation specific facts and showing the logic of the development of changes in the historical process. Research methods are based on the principles of historicism and objectivity; they are represented by general scientific methods of analysis, synthesis and special-historical methods – historical-comparative and historical-genetic. The scientific novelty of the research lies in the fact that, for the first time, on the basis of archival materials, stages of the formation of legal grounds for the migration of population of the Northern Livoberezhzhia of Ukraine to the Kuban in 1820–1825 were considered. Conclusions. Organizational and legal foundations of resettlement of Ukrainian Cossacks on the lands of the Black Sea army in the 1820s were formed for almost two decades before the start of this resettlement and were finally formed in 1820 – the early 1821. The mass resettlement movement began in the summer of 1821. The Russian tsarism, organizing the resettlement of Ukrainian Cossacks, pursued a colonial policy and sought to de-Nazify Ukrainians, etching in their consciousness, the feeling that they are Ukrainians, confronting them with those peoples who were indigenous there. The Ukrainians, protecting the southern borders of the Russian Empire, contributed to the colonization policy of the Russian tsarism.

Key words: Cossacks, migrations, resettlement movement, Black Sea Cossack army, Chernihiv gubernia, Poltava gubernia, Northern Livoberezhzhia.

Дата подання: 22 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 8 серпня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Герасимчук, О. Організаційно-правові основи переселення жителів Чернігівської й Полтавської губерній на землі Чорноморського війська у 1820–1825 рр. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 22–32. DOI: 10.58407/litopis.240402.

Цитування за стандартом APA

Herasymchuk, O. (2024). Orhanizatsiino-pravovi osnovy pereseleння zhyteliv Chernihivskoi y Poltavskoi hubernii na zemli Chornomorskoho viiska u 1820–1825 rr. [Organizational and legal basis of the resettlement of residents of Chernihiv and Poltava provinces to the Black Sea army lands in 1820–1825]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 22–32. DOI: 10.58407/litopis.240402.

